

AZƏRBAYCANDA PERSPEKTİVLİ NÜMUNƏLƏRİN SEÇİLMƏSİ ÜÇÜN GİLƏSİN (*Prunus avium* L.) MORFOLOJİ VƏ POMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xəyalə Kərimova*, Natavan Kələntərova

AR ETN Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Bakı

**xayalakerimova90@gmail.com*

Gilas bitkisinin (*Prunus avium* L.) ilkin mədəniləşmiş meyvə bitkilərindən olmasını Qərbi Avropada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ibtidai insanın yaşayış yerindən daşlaşmış gilə çəyirdəyinin tapılması sübut edir. Giləsin mənşə mərkəzi Cənubi Qafqaz hesab olunsay da, hazırda Avropa qitəsində və Qərbi Asiyada da giləsin becərilməsi haqda məlumatlar vardır. İngiltərədə Tomas Kinq (1759-1838) tərəfindən ilk dəfə olaraq giləsin məqsədyönlü çarpazlaşdırılması aparılmışdır. 1789-cu ildə Almaniyada baron Truchsess tərəfindən gilə və albalı növlərinin taksonomiyası işlənib hazırlanaraq dərc olunmuşdur.

Azərbaycanda da gilə bitkisinin becərilməsinin çoxəsrlik qədim tarixi vardır. Ərəb səyyahları Məsudi və əl-İstəhri öz əsərlərində Xəzərsahili bölgələrdə, Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində geniş meyvə bağlarının olduğunu və bu bağlarda qiymətli bitkilərin yetişdirilərək inkişaf etdirildiyi haqqında məlumat vermişlər.

Əsasən meyvəsinin ölçüsü, bərkliyi və dadının yaxşılaşdırılması kimi çox dar istiqamətdə aparılan uzunmüddətli seleksiya proqramları, münasib görünüşü olmayan yerli ənənəvi sortların bazardan sıxışdırılması və istehlak tələbatının çox hissəsinin az sayda sortlar hesabına ödənilməsi gilə bitkisinin genetik müxtəlifliyinin kəskin azalmasına, təsərrüfat əhəmiyyətli allellərin itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda global iqlim dəyişiklikləri fonunda gilə seleksiyaçıları həm keyfiyyətli, həm də dayanıqlı məhsulun, patogenlərin yeni yaranmış ştamlarına qarşı davamlılıq göstərən sortların yaradılması kimi mühüm problemlərlə qarşılaşırlar.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi yüksəkməhsuldar, iri meyvəli, yaxşı görünüşlü, bazarın tələbini ödəyən gilə genotiplərinin, həmçinin genetik cəhətdən müxtəlif, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə malik valideyn formaların seçilərək seleksiya proqramlarında yeni sortların yaradılmasında səmərəli istifadəsidir.

Gilə bitkisinin meyvəsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ilk növbədə Tərtər və Ağdaşdan götürülmüş gilə nümunələrinin yeri GPS texnologiyası ilə təyin edilmiş, bəzi pomoloji, biokimyəvi xüsusiyyətləri və biomorfoloji əlamətləri tədqiq olunmuşdur. Belə ki, giləsin meyvələrinin uzunluğu, eni, saplağın uzunluğu, meyvənin kütləsi, lətin kütləsi, çəyirdəyin uzunluğu, çəyirdəyin eni, ümumi şəkər faizi və yarpağın parametrləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, gilə meyvələrinin rənginin, quruluşunun və dadının subyektiv qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Həmçinin, parametrlərin orta qiyməti statistik hesablamalar üçün istifadə edilmişdir. Əlamətlər arasındakı variasiya SAS proqram paketi ilə analiz edilmişdir. SAS analizi ilə qiymətləndirilən əlamətlər arasındakı əlaqələr əlamətə nəzarət edən lokuslar və ya genlərin pleyotrop təsirindən meydana çıxması müəyyənlanmışdır. Bundan əlavə, gilə nümunələri üzərində fenoloji müşahidələr aparılmışdır. Bitkilərin inkişaf prosesində vegetativ və generativ tumurcuqların açılmasını, çiçəkləmənin başlanmasını və sonunu, meyvələrin yetişməsinə, yarpaqların tökülməsini əhatə edən ümumi vegetasiya müddəti müşahidə edilmişdir. Tərtər rayonundan götürülmüş Çəhrayı Napoleon sortu dəniz səviyyəsindən 210 m, Ağdaş rayonundan götürülmüş Ağ gilə sortu isə 44 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Gilə bitkisinin tədqiq olunan sort və formalarının hündürlüyü 4.5-9 m, yaşı isə 10-25 il arasında dəyişmişdir. Tərtər rayonunda becərilən Çəhrayı Napoleon sortunda bitkinin hündürlüyü 9 metr olmuşdur. Tərtər rayonunda becərilən Qara Öküzürəyi sortunda meyvənin uzunluğu (25.7 mm) və eni (27.3 mm) ən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Ən yüksək şəkərlilik isə Tərtərdə becərilən Qara Öküzürəyi sortunda 24.4% olaraq qeydə alınmışdır. Bir meyvənin kütləsi (9.5 qr) Ağdaşda becərilən Qara Öküzürəyi sortunda, çəyirdəyin kütləsi isə (0.66 qr) Tərtərdə becərilən Qara Öküzürəyi sortunda ən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur.

Gilə nümunələrinin pomoloji və biomorfoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi genefondların idarəetmə strategiyasının yaradılmasına, yerli və introduksiya olunmuş sortların pasportlaşmasına imkan verəcəkdir. Əlavə olaraq, morfoloji xarakterikləşdirmə gilə genotiplərini qiymətləndirmək üçün sürətli bir üsul olub, gələcək seleksiya proqramları üçün faydalı məlumatlar verə bilər.